

Vefatının 900. Yılı Anısına,
Büyük Mütefekkir Gazâlî

DİB
YAYINLARI

BİR MUTASAVVİF OLARAK İMAM GAZÂLÎ

İmam Gazâlî fıkıh, kelim, felsefe ve mantık gibi ilimler bakımından önemli bir isimdir. O kelam ilminde bir miladdır, eski kelam ilmi dönemini sona erdirmiş, yeni kelam dönemini başlatmıştır. Aristonun mantığı onun gayretiyle medrese ilimleri arasına girmiş, İslam muhitinde kabul görmüştür. Teháfutü'l-Felâsife isimli eseriyle filozofları mağlup ettiğine inanıldığı için Hâdimü'l-Felâsife (Felsefeyi çökerten) unvanını almıştır.

Döneminde yaygınlık kazanmaya başlayan bâtiniliği red ve tenkit için yazdığı Kitabü'l-Mustazhiri, (Fazâihü'l-bâtiniyye), Huccetü'l-hak ve Kavâsimü'l-bâtiniyye, Mufasilü'l-hilâf, el-Durc, el-Kıstasü'l-müstakîm gibi eserleri mezhepler tarihi bakımından olduğu kadar tasavvuf-batınlık bakımından da önemlidir.

Gazâlî doğum yeri olan Tuştâ, Cürcan'da (Gorgan), Nişabur'da, Sultan karargâhında dille ilgili ilimlerin yanı sıra fıkıh ve hilaf ilimlerini tahsil etmiş, daha sonra müderris olarak görev aldığı Nişabur ve Bağdat'daki Nizamiye medreselerinde bu ilimlerle ilgili dersler vermiş, çağdaşı olan âlimlerle bu ilimleri müzakere etmiş, değerlendirmiş, tartışmış ve eleştirmiştir.

Zâhirî ve Şer'î ilimler alanında derinleşen, aklî ve felsefî ilimlerde otorite olan Gazâlî'nin bu durumda iken öğrendikleri ve elde ettikleri bilgilerle tatmin olmayıp hakikate ulaşmak ve kurtuluşa ermek için araştırmalarına devam etmesi, derin teemmüllere ve tefekkürlere dalması, bir ara şüpheye, fikrî ve ruhî krize (bunalıma) düşmesi, neticede hakikate ulaşmak ve kurtuluşa ermek için ilmi, ameli ve ruhî tecrübeyi esas alan tasavvufu kurtuluş yolu olarak görmesi ve bu kanaatini son nefesini verene kadar muhafaza etme-

* Prof. Dr. Süleyman ULUDAĞ, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi*

si onun, ruhi ve manevi gelişimi açısından olduğu kadar tasavvuf tarihi bakımından da önemlidir.

Gazâlî'den Evvel Tasavvuf

İmam Gazâlî 450/1058'de Horasan bölgesinin önemli ilim, sanat ve kültür merkezlerinden Tus'ta dünyaya gözlerini açmış, Cürcan, Nişabur, Bağdat, Şam, Kudüs, Mekke, Medine -hatta bir rivayete göre İskenderiye- gibi şehirlere gittikten ve ömrünün önemli bir kısmını bu beldelerde geçirdikten sonra Tus'a dönmüş, 505/1111'de burada gözlerini dünyaya kapamıştı.

Kur'an'da ve sahih hadislerde takvaya, ihsana, zühde, ihlâslı bir ibadet hayatına, dürüstlüğü ve samimiyeti esas olan bir ahlaka büyük önem ve değer verildiği bilinen bir husustur. Sahabe, Tabiîn ve Etbâu't-Tabiîn döneminde kendilerini böyle bir hayatı gerçekleştirmeye verenlere ve adayanlara zâhid, âbid, takva ehli ve salih gibi unvanlar veriliyordu. Hicri ikinci asrın ikinci yarısından sonra bunlara sufi veya mutasavvıf (safîye mutasavvıfe), tuttukları yola da tasavvuf denilmeye başlandı ve bu unvan yaygınlaşarak meşrep ve meslekleri farklı olan bütün sufiler için kullanılır oldu.

Sülemî'nin ve Abdullah Ensarî'nin Tabakatüs-Sufiyye isimli eserlerinde, Ebu Nuaym'ın Hilyetü'l-Evliyâsında ve Kuşeyrî'nin Risalesinde hayat hikâyeleri ve hal tercümeleri anlatılan zâhidlere, âbidlere, takva sahibi dindar müminlere genellikle "ilk sûfler" denir. Aynı zamanda bunlar evliya ve arifler olarak kabul edilir.

Hicrî VI/M.X. Asrın İkinci Yarısında Horasan'da Tasavvuf

Gazâlîden önce biri Irak sufileri, diğeri Horasan sufileri olmak üzere sufiler iki bölgenin adıyla anılırlardı. Suriyede ve Mısır'da da sufiler bulunmakla beraber, özellikle söz konusu iki bölgede sufi faaliyetleri daha yaygın, yoğun ve etkindi. Melâmet ve fütüvvet hareketi de Horasan sufileri tarafından geliştirilmişti. İlk melâmet ve fütüvvet ehli Horasan'lı idi. Melâmet ehlinin kurucusu Hamdun el-Kassâr, Risale'nin yazarı Abdülkerim b. Hava-

zin el-Kuşeyrî ve üstadı Ebu Abdurrahman es-Sülemî Nişaburlu idiler. El-Lumâ' isimli eserin yazarı Ebu Nasr el-Serrâc, Tus'lu idi. Ünlü sûfi Ebu Said-i Ebu'l-Hayr uzun yıllar Nişabur'da kalmıştı. Tasavvufa dair çok sayıda kıymetli eserler yazan Hakim Tirmizî, Horasan'ın Tirmiz şehrindeydi. Herat, Belh, Tirmiz, Tus, Nişabur ve merv ünlü sûfilerin yetiştiği Horasan şehirleridir. Beyazid Bistamdan, Ebu'l-Hasan Harakandandı, İbrahim b. Edhem ve Fudayl b. İyaz Horasanlı idiler. Kutu'l-Kulub müellifi Ebu Tâlib Mekki (ö.386/996) aslen batı İrandaki Cebek bölgesindedir. Buna mukabil Bağdat'ta Hâris el-Muhâsibi, Mâruf Kerhî, Sırrı Sakatî, Cüneyd-i Bağdâdî gibi ünlü sufiler yetişmişti. Suriye'de ise Ebu Süleyman el-Dârânî, Ahmed b. Ebi'l-Hararî, Mısır'da Zunnun el-Mısırî gibi sufiler vardı.

Gazâlî böyle bir geçmişi bulunan beldede doğmuş, yetişmiş, özellikle Bağdat'ta, Şam'da ve Kudüste epey zaman kalmıştı. Onun tasavufi hayatı üzerinde söz konusu beldelerde yaşamış, belli bir tasavvuf tarzını kurmuş ve eser yazmış sufilerin büyük ve derin etkileri olmuştur.

Gazâlî ve Ailesi

Gazâlî Tus'lu dindar bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Babası Muhammed b. Muhammed, dindar bir kişi idi. Vaaz meclislerine ve sufilerin sohbetlerine devam ederdi. İplikçilik (Gazzâ) yaparak geçimini sağlıyordu. Gazâlî el-Kadim veya Gazâlî el-Mâzi diye tanınan kardeşi, fıkıh âlimi idi ve Ebu Ali Farmedî'nin hocalarındandı.

Gazâlî'nin babası tahminen 1065'te vefat ettiğinde geriye Muhammed ve Ahmed isminde iki yetim bıraktı. Sufi meşreb ve dindar bir arkadaşı vardı. Vefat etmeden evvel oğullarının tahsil ve terbiyeleriyle ilgilenmesini ondan rica etti. Dostu bu vasiyetin gereğini yerine getirdi.

Muhammed Gazâlî küçük yaşta başladığı Kur'an okuma ve ezberleme, dinî bilgiler alma ve Şafiî fikhını öğrenme işine babasının vefatından sonra da Tus'ta devam etti. Kuraklığın ve kıtlığın hüküm sürdüğü o yıllarda tahsiline daha rahat bir şekilde devam et-

mek için Gurgana (Cürcana) gitti. Burada beş sene kaldıktan sonra Tus'a döndü ve öğrenimine devam etti. Yolda elinde bulunan her şeyini eşkıya gasp etti. Gazâlî rica minnet Cürcana'da tuttuğu ders notlarını eşkıyadan kurtarabildi. Gazâlî Cürcana'da iken şeyhlerin şeyhi ve zamanın kutbu olarak bilinen Fazl b. Muhammed Ebu Ali Farmedi (ö. 477/1084) ile tanıştı. Bu zat, Abdülkerim b. Havazin el-Kuşeyri'nin müritlerindendi. İki silsilesi vardı. Bir tarik- le Ebu'l-Kâsım Cürcânî'ye, diğer tarik- le Ebu'l-Hasan Harakanî'ye bağlı bulunuyordu. Ünlü sûfi Ebu Said Ebu'l-Hayr'ın da sohbetin- de bulunmuştu. Aynı zamanda Yusuf Hemedanî'nin şeyhi idi.¹¹

Farmedi'nin Gazâlî'nin şeyhi olduğu söylenir, ama bunu teyid eden güvenilir bir kayıt ve belge yoktur.

Gazâlî 473/1080'de bilgisini artırmak için bir grup arkadaşıyla Nişabur'a gitti ve buradaki Nizamiye Medresesi'ne kayıt oldu. Kalam âlimi ve Şafiî fakihî Ebu'l-Meali Cüveynî'nin (ö.478/1085) derslerini takip etti, onun takdirini kazandı. Bu sıralarda eser telif etmeye de başlamıştı.

Gazâlî için Nişabur önemlidir. Risale müellifi Kuşeyri ve üstadı Ebu Abdurrahman Sülemî buralı idiler, burada yaşamışlardı. Sûfi Ebu Said Ebu'l-Hayr da uzun yıllar tasavvufî öğretilerini burada yaymaya çalışmıştı. Gazâlî ünlü filozof, astronomi ve matematik âlimi Ömer Hayyamı (ö.517/1123) da burada tanıdı.

Cüveynî'nin vefatından sonra Gazâlî Sultan'ın karargâhına git- ti. Burada kaldığı altı sene içinde bir yandan bilgisini artırdı, diğer yandan ulema ile tartışmalara girdi, eserler yazdı ve Vezir Niza- mü'l-mülk'ün dikkatini çekti. Vezir tarafından 484/1091'de Bağdat Nizamiye Medresesi'ne Müderris olarak tayin edildi. Burada bir yandan medresede ders verdi, diğer yandan felsefenin mahiyetini anlamaya çalıştı.

Gazâlî önce Sünnî mezheplerdeki ihtilafı konularda acaba hak ve hakikat üzere olan kim diye düşündü. Sonra aynı şekilde Mutezile, Şii-bâtîni ve Sünnî mezhepleri mukayese ederek hak ve hakikati araştırdı. Daha sonra da buna felsefeyi ekledi. Bu durum

1 Bkz. Attar, 89; İbn Münevver, s. 397; *Câmi*, 318, 317, 376, 273, 827

onu ruhi ve fikri bunalıma sürükledi. Bunalım iki ay kadar sürdü. Hak ve hakikatin tasavvuf yolunda olduğuna kanaat getirerek bunalımdan kurtuldu.²

Gazâlî 488/1095'te Şam'a gitti. Yola çıkmadan önce ailesine ve kendisine yetecek kadar bir malı ayırarak geri kalanını hayır ve hasenat için dağıttı. Mal ve makamı, şan ve şöhreti terk etti. Şam'a gitmek üzere derviş kıyafeti ile yola çıktı. Burada kaldığı iki sene içinde uzlet, halvet, riyazet, mücahede ile meşgul olup nefsini arındırmaya, ahlakını düzeltmeye çalıştı ve Allah Teâlâ'nın zikriyle kalbini saf hale getirmeye gayret etti. Daha evvel nazari olarak öğrendiği tasavvufi bilgileri tatbiki ve fiili olarak da öğrenmeye, bunları hal ve vasıf olarak yaşamaya çabaladı. Bunun için Emeviye Camiinde itikâfa çekildi. Caminin minaresine çıktı, kapısını kilitledi. Gün boyu kendini tefekküre verdi. (el-Munkiz, 39) İhyâu ulumîd-din isimli eserini de burada yazdı.

Gazâlî, daha sonra Kudüs'e gitti. Aynı şekilde iç arınma ile meşgul oldu. Hacca gitmeye karar verdi. Gayesi hac farızasını ifa; Mekke, Medine ve Resulüllahî ziyaret edip bunların bereket ve feyzinden istimdad idi. Nitekim Kudüs'te Halil İbrahim (a.s.)'ı da bu amaçla ziyaret etmişti.

Gazâlî, onbir sene süren halvet ve inziva hayatından sonra Sultan'ın ricası üzerine 499 senesinin Zilkadesinde (Temmuz 1106'da) Horasan'a dönerek Nişabur'daki Nizamiye Medresesi'nde ders vermeye başladı. Üç sene bu görevi ifa ettikten sonra 503/1109'da memleketi Tus'a döndü.

Gazâlî Tus'ta inşa ettirdiği binanın bir bölümünü tekke, diğer bölümünü medrese olarak kullandı. Medresede talebelere dersler veriyor, tekke'de dervişlerle sohbet ediyordu. Medrese zâhiri, şer'i, nakli ve akli ilimlerin; tekke bâtinî, ledünni ilimlerin, irfan ve marifetin sembolü idi. Böylece Gazâlî şeriatla hakikati, zahirle bâtinî, nakil (nass) ile ilhami bir araya getiriyor, birbiriyle bağdaştırıyor ve kaynaştırıyordu. Artık Medrese-tekke, molla-derviş kavgasına mahal yoktu. Artık fıkıhçılar, kadılar ve müftüler sufi ve dervişleri bidatçı ve sapkın olarak suçlamayacak, onların idamlarına fetva

2 Gazâlî, *el-Munkiz*, 14.

vermeyeceklerdi. Gazâlî bunu düşünüyor ve arzu ediyordu, ama medrese-tekke sürtüşmesi ve çekişmesi yine de sürdü gitti.³

Gazâlî'nin Tasavvufa Yönelişi

Gazâlî hiçbir zaman tasavvufa yabancı değildi. Tasavvufi faaliyetlerin yoğun, tekke ve meşayihin çok olduğu bir dönemde ve bölgelerde yaşamıştı. Babası da derviş meşrep biri idi. Vefat edince iki oğlunun yetiştirmesini sufi meşreb bir dostundan rica etmiş, onu vasi tayin etmişti. Buna rağmen Gazâlî, Bağdat'a gelene kadar tasavvufi hayatı gözlemlemek ve onu dıştan tanımakla yetinmiş, içine girmeyi ve bir sufi gibi yaşamayı düşünmemişti. Bu dönemde zahiri, şer'î ve akli ilimleri tahsil ve tedris eden Gazâlî, tasavvufi hayatı tabii bir dinî hayat olarak görmüş ve bu hayatın içinde bulunan samimi dindarlara, dervişlere, şeyhlere ve sufilere saygı duymuş, onları eleştirmekten kaçınmıştır. Daha sonraki dönemlere ait olan Gazâlî'nin sert eleştirileri istismarcı, menfaatçi, şöhret düşkünü ve samimiyetsiz sahte mutasavvıflara ve meşayiha (mutasavvife-müteşâyih) yöneliktir. Düşünen ve araştıran bir zeka ve hakikat peşinde koşan bir deha sahibi olan Gazâlî, aradığı yakîni ve hakikatı kelimada ve felsefede bulamayınca şüpheye düşmüş ve şaşkın bir durumda kalmıştı. Acaba sofistler ve septikler haklı mıdır, diye düşünmeye başlamıştı. İçine düştüğü ruhi fikri kriz iki ay kadar sürmüştü.

Bu noktada Gazâlî şöyle diyor: "Nihayet Yüce Allah'ın verdiği şifa ile bu hastalıktan kurtuldum. Nefs sıhhat ve itidal haline döndü. Zorunlu akli ilkelere emniyet ve yakîn hâsıl oldu. Bu husus deliller düzenlemek ve ifadeler tertip etmekle gerçekleşmedi. Tam tersine Allah Teâlâ'nın göğsüme attığı bir nur sayesinde hâsıl oldu. Bu nur marifetlerin çoğunun anahtarıdır. Her kim zannederse ki keşfin hasıl olması sadece delillere bağlıdır, o kişi Allah'ın geniş rahmetini daraltmış olur. Allah Resulüne: "Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun göğsünü İslam'a açar." (bk. En'am, 6/125) mealindeki âyette geçen şerh (açma) kelimesini anlamı sorulunca şöyle

3 Her ne kadar Gazâlî'ye bir tarikat nispet edilir (bk. *İslam Ansiklopedisi* 12/1, 5, 8) ve Ebu Ali Farmedî'nin onun şeyhi olduğu söylenir ise de, Gazâlî ne bir tarikat kurmuş, ne bir şeyhe mürit olmuştur. 4Gazâlî, *el-Munkız*, s.14.

buyurmuşlardır: “Şerh, Allah'ın kalbe attığı bir nurdur o sayede göğüs açılır.” Bunun alameti nedir diye sorulunca: “Yalan dünyadan el etek çekip ebedi yurda gönül vermektir.” buyurmuşlardır.⁴

Gazâlî işte bu nur ile ilahî hakikate giden yolu bulmuştu. Artık yapılması gereken fani ve aldatıcı dünyevi ve maddi hayattan, bu hayatla ilgili her türlü tutkuların vaz- geçip sözü edilen hakikate giden yolda azimli ve kararlı bir şekilde yürümek, bazısı zulmetten, bazısı nurdan perdeleri geçip ezeli-ebedi ilahi hakikate kavuşmaktır.

Artık Gazâlî için hedef de bu hedefe ulaştırılan yol da bellidir. Hedef ilahi hakikat ve sır, yol da tasavvuttur.

Gazâlî diyor ki; “diğer ilimleri bir yana bırakıp tasavvufa yöneldim, bütün dikkatimi bu hususa yoğunlaştırdım. Kesinkes anladım ki sufilerin tutmuş oldukları yol ilim ve amel yoludur. Bu yol özetle şudur: Nefsin öne koyduğu engelleri aşmak, onun kötü huylarından ve pis sıfatlarından arınmak, bu suretle Allah'tan başka her şeyden kalbi tahliye etmek ve onu Allah Teâlâ'nın zikriyle süslemektir.

İlim amelden daha kolay olduğundan tasavvuf yolunu anlamak için önce bu yolun bilgisini tahsil etmeye karar verdim. Ebu Tâlib Mekki'nin Kutu'l-Kulub'unu, Haris el-Muhasibî'nin eserlerini; Cüneyd, Şibli, Bayazid Bistamî ve benzeri diğer meşayih'e ait çeşitli cümle ve ifadeleri okudum, inceledim, böylece bilgi seviyesinde tasavvufun künhüne, sufilerin maksatlarına tam olarak vakıf oldum. Anladım ki sufilerin en temel özelliği olan hususa ilim öğrenmekle değil ancak zevk, hal, sıfatları değiştirme suretiyle erişilebildiğini kavradım.

Hasta bir tabip sıhhatin tarifini, çarelerini ve tedavi yollarını bilir ama yine de hastadır. Sağlığına kavuşması için bilgi yeterli değildir. Fiilen tedavi görmesi şarttır. Zühdün ne olduğunu, bunun sebep ve şartlarını bilmek de böyledir. Zühd hakkındaki bilgi başka, zühd hali daha başkadır.

Kesinkes anladım ki sufiler ehl-i kâl değillerdir. Tasavvufu ilgili bilgileri elde ettikten sonra şuna kanaat getirdim: Ahiret saadeti

ancak takva ve nefsin isteklerine gem vurma ile elde edilir. Bunun başı da kalbin yalancı dünya ile ilgisini kesmek, ondan uzaklaşmak ve ahirete yönelmektir. Bu da ancak mal ve itibarı bir kenara bırakmak, meşguliyetlerden kaçmak ve engelleri aşmakta gerçekleşir.”⁴

Gazâlî, bu kanaate ulaştıktan sonra Bağdat’tan ayrılıyor, on seneden fazla bir zaman Şam’da, Kudüs’te, Mekkede ve Medine’de kimsenin bilmediği, tanımadığı sıradan bir kişi halinde uzlet ve inziva hayatı yaşıyor. Bu süre içinde çetin riyazetlere, ağır mücahedelere katlanıyor, çileler çekiyor. Kur’an istinsah ederek ve daha başka şekillerde çalışarak el emeği ile geçimini sağlıyor. Neticede dille anlatılması mümkün olmayan hadsiz hesapsız feyzlere nail oluyor. Bunlardan söz ve yazı ile anlatılması mümkün ve caiz olanı söylüyor ve yazıyor. Buna ilm-i muamele (amele ve suluke ilişkin bilgi) diyor. Sözle de yazı ile de anlatılması mümkün ve caiz olmayanları sır olarak kendisinde saklıyor. Bunun ifşa edilmesini mahzurlu görüyor. Buna da ilm-i mülkâsefe diyor.

Gazâlî inzivaya çekildiği dönemde eser yazmaya devam ediyor. Konusu muamele ilmi olan dört ciltlik şaheseri İhyâ-u ulumîd-din’i bu dönemde yazıyor. Dokuz asırdan fazla bir zaman bütün İslam âlemine, hatta insanlığa ışık saçan İhyâ bu dönemin mahsulüdür.

Gazâlî ve İhyâ

İmam Gazâlîde medrese ile tekke, âlim (molla) ile derviş, nakil (nass) ile ilham, akıl ile kalp yan yana hatta ayrılmaz bir şekilde iç içe olduğu gibi, zâhir ile batın, lafız ile mana, şeriat ile hakikat (tasavvuf) aynı şekilde iç içedir, bir paranın iki yüzü gibidir, biri olmadan öbürünü düşünmek bile mümkün değildir. Bununla beraber Gazâlîde içerik şekilden, mana lafızdan, gaye vesileden, niyet amelden daha değerlidir. Nitekim ruh da bedenden daha önemlidir.

İhyâ-u ulumîd-din her şeyden evvel bir itikad, ibadet, ahlâk, hâl ve irfan kitabıdır. Bununla beraber bu hususlara olan bağlantı-

4 Gazâlî, *el-Munkız*, s.38.

ları itibariyle fıkıh, örf, âdet, anane ve âdâb-ı muaşeret gibi hususlara da ihtiyaç ölçüsünde bu eserde yer verilmiştir.

İhyâ dört ana bölümden meydana gelir. Bu bölümlerden her biri on alt bölüm içerir. Böylece bölüm sayısı kırk olur. Bu bölümlerde bir mümine dünya hayatında lazım olan her şey açık ve ayrıntılı bir şekilde yer alır. Bu özelliği itibariyle İhyâ bir tür İslami bilgiler ansiklopedisidir. Gazâlî'nin amacı, bu eserle dinî ilimleri İhyâ ve canlandırmadır. Bu bilgiler bir müminin İslami hayat tarzını, kişiliğini ve kimliğini belirler. Bu nitelikteki bir kişi dünyayı ihmal veya terk etmemekle beraber kulluğun gerektirdiği hususları samimiyetle yerine getirmeye çabalayarak Hak Teâlânın yakınlığını kazanma kararlılığında olan dindar mümindir.

İhyânın Bölümleri:

I) 1- İlim, 2- Akaid, 3- Temizlik, 4- Namaz, 5- Zekât, 6- Oruç, 7- Hac, 8- Kur'an okuma âdâbı, 9- Zikir ve duâlar, 10- Evrâdın vakıflara göre tertibi.

II) 1- Yeme içme âdâbı, 2- Aile ilişkileri, 3- Çalışıp kazanma, 4- Helaller – Haramlar, 5- Sohbetin âdâbı, 6- Uzlet-inzivâ, 7- Yolculuğun âdâbı, 8- Semâ-vecd (müsiki), 9- İyiyi emr-kötüyü men, 10- Hz. Peygamber ve yaşama tarzı, 11- Peygamberliğin ahlakı.

III) 1- Kalp, 2- Riyazet-çile, 3- Yeme ve cinsel arzu, 4- Dilden gelen zararlar, 5- Öfke, kin, hased, 6- Dünya hırsı, 7- Mal ve cimrilik, 8- Makam düşkünü olmak-riya, 9- Kibir ve kendini beğenmişlik, 10- Aldanmışlık ve gurur.

IV) 1- Tövbe, 2- Sabır-şükür, 3- Allah korkusu ve ümit, 4- Fakr-zühd, 5- Tevhid-tevekkül, 6- Muhabbet, şevk, üns, rıza, 7- Niyet, doğruluk, samimiyet, 8- Murakebe-muhasebe, 9- Tefekkür, 10- Ölüm.

Bu dört ana bölümün başlıkları: I. İbadetler, II. Adaletler, III. Muhlikât, IV. Münciyât, yani insanı mahf ve helâk eden ya da kurtuluşa erdiren hususlar.

Gazâlî, yukarıdaki kırk başlık altında Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde geçen bütün temel konuların tasavvuf, hikmet, marifet ve irfan bakımından izahını ve tahlilini yaparak amel, ibadet, ahlak, hal ve hakikatten ibaret olarak gördüğü tasavvufî İslam'ın ne kadar iç içe olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Gazâlî, önce konuyla ilgili ayetleri, sonra hadisleri, sonra âsâr dediği Sahabe, Tâbiîn, Etbâu't-Tâbiînin söz ve menkıbelerini, daha sonra suflerin ifadelerini, manevî hallerini ve menkıbelerini bahis konusu ederek bir yandan ayet ve hadislerin tasavvufî yorumunu yaparken, diğer yandan tasavvufî hayat tarzını sıkı bir şekilde Kur'an'a ve sünnete bağlar. Bütün bunları belli bir sistem içinde ve makul bir sınıflandırma dâhilinde yaparken açıklamasını yaptığı hususları şer'î ve akli delillere dayandırır, muhtemel itirazlara ve suallere cevap vermeyi de ihmal etmez.

Gazâlî'nin İslam ve tasavvuf anlayışı Bayezid Bistamî gibi coşkulu bir sufi ile Cüneyd-i Bağdâdî gibi ihtiyatlı bir sufiyi, Hallac-ı Mansur gibi cüretli bir yaşama ve ifade tarzı olan mutasavvıfla, Haris Muhasibî gibi olabildiği kadar makuliyetten ve psikolojik tahlillerden ayrılmayan bir sufiyi kapsar. Ona göre Cüneyd ve Muhasibî kadar Bayezid ve Hallac da önemli suflerdir. Bununla beraber Gazâlî şathiyeci bir sufi olmadığından daha ziyade Muhasibî ve Cüneyd çizgisine yakın bir duruş sergiler, daima akıl-nakil, makul-menkul dengesini gözetir.

Gazâlî dikkatli ve bilinçli bir sufi, bir hâkim, bir mütefekkir ve bir ariftir. Ele aldığı konuları tahlil ve izah ederken, bunların şer'î ve zâhirî hükümlere aykırı düşmeyen yorumlarını yapar, buna özen gösterir. Dile hâkimiyeti, zengin bilgi birikimi, parlak zekâsı ve irfanı en muğlak hususlarda bile kolaylıkla anlaşılmayı sağlayan dengeli ve yumuşak açıklamalar yapmasına imkân verir.

Nakli ve akli ilimler alanında geniş bilgiye sahip olan Gazâlî'nin bahis konusu nitelikteki İslam ve tasavvuf anlayışı daha evvel hadis, fıkıh ve kelam âlimleri tarafından tasavvufa ve suflere yöneltilen sert eleştirileri yumuşatmış, etkisizleştirmiştir ve tasavvufun yaygınlık kazanmasına sebep olmuştur.

İhyâ, zengin dinî malzemenin güzel bir tertiple ortaya konulmasından oluştuğu için sufler kadar, hatta onlardan fazla vaizler ve ulema tarafından da okunan bir eser olmuştur. Bu özelliği ile İhyâ bütün İslam âleminin dinî ve kültürel hayatını şekillendiren ve belirleyen en önemli eserlerden biri niteliğine sahiptir.

İbadetlerde Şekil ve İçerik

Gazâlî'ye göre fıkıh ilmi daha ziyade ibadetlerin ifa ediliş şekliyle ilgilenir, bununla ilgili hükümlerden ve kurallardan bahseder. İbadetler, mesela namaz bu hüküm ve kurallara uygun bir şekilde eda edilince, fakih ve müftü o ibadetin ve o biçimde kılınan namazın sahih olduğuna hükmeder. O ibadetlerin batımına, yani muhtevasına ve özüne değil daha fazla zâhirine ve şekline bakar. Şekil şartlarına uygun ibadetleri sahih ve makbul kabul eder. İbadetlerin özünden fazla bahsetmez. Şekil şartları yerine getirildi mi ibadet ifa edilmiş olur. Velez ki bu ibadet içi boşaltılmış, ruhsuz bir şekilde, gaşet içinde ve mekanik bir tarzda ifa edilmiş olsun.

Tasavvufta ise ibadetlerin şekil şartları ve ifa tarzları önemli sayılmakla beraber ağırlık ve öncelik daima muhtevada, maksatta, niyette, gayede, ihlâsta, huşu ve hududadır. Bunlar ibadetlerin ruhu ve özüdür, şekle ilişkin şartlar, hükümler, kurallar ve âdâb ise bu ruhun bedenidir.

Gazâlî, namaz, oruç, hac, zekât, dua, zikir, Kur'an tilaveti gibi ibadetlerden bahsederken: namazın sırları, orucun sırları, haccın sırları, zekâtın sırları... gibi başlıklar kullanır, sonra bu ibadetleri hem zahir ve fıkıh (şekil) yönünden hem de batın ve öz cihetinden inceler. Buradaki esrar/sırlar deyimi hikmetler, faydalar, feyizler ve maksatlar anlamına gelmektedir.

Gazâlî din âlimlerini ikiye ayırır: Zâhir ehli (Ulemâ-i zâhir), bâtın ehli (Ulemâ-i bâtın), zâhir ehli dünyanın, bâtın ehli ahiretin ziyetidir. Takva sahibi bütün sâlih müminler bâtın ulemasıdır, işleri iftâ ve tedris olsa da şekilci ve merasimci olanlar şeyh ve derviş olsalar da ahiret ulemasıdır.

Gazâlî'ye göre aslında gerçek fakih zâhiddir. Övülen ve teşvik edilen fıkıh da zühdü içerir. Tasavvufun bir adı da "Fıkhu'l-Kulüb ve Fıkh-ı Vicdani"dir. Yani kalbe ilişkin amellerin ve gönülle ilgili hâl ve hislerin hükümlerini bilmektir.⁵

Gazâlî'ye göre fıkıh bilgini İslam, namaz, zekât, helal ve haram gibi konulara sırf bunların dünya ahkâmı açısından bakar. Mesela bir kimse diliyle kelime-i tevhidi söylediği zaman mal ve can dokunulmazlığını hak eder. Kelime-i tevhidi kalbi ile tasdik etmese bile mal ve can emniyetine kavuşur, ama onun bu anlamda mümin ve Müslüman olmasının ona ahirette bir faydası olmaz.

Bir kimse baştan sona kadar namazını gaflet içinde ve bilinçsiz olarak kılsa bile fakih o kimsenin kıldığı namazın şekil şartlarına bakıp "namazın sahihtir" veya "fasiddir" diye hüküm verir. Oysa böyle bir namazın o namazı kılanı ahirette bir faydası olmaz. Fakih, namazın huşu ve kalp huzuru ile kılınıp kılınmadığına bakıp hüküm vermez, verirse alanı dışına çıkmış olur.⁶ Zihâr, liân, selem, icâre, sarf gibi fıkıhla ilgili konuları öğrenirsem, Allah Teâlâ'nın yakınlığını kazanırım zanneden delidir. Şerefli ve değerli olan ilim beden ve kalbin amellerinin birlikte gerçekleşmesini sağlayan ilimdir.⁷

Bahis konusu hususlar önceki sufiler tarafından ifade edilmiştir. Gazâlî bu meseleleri delillendirerek ve temellendirerek daha ayrıntılı, daha düzenli bir şekilde ifade etmiştir.

Gazâlî'nin tasavvufi görüşleri ve hayatı bakımından en önemli eseri *İhyâ'dır*. Fakat el-Munkız mined-dalâl (Dımaşk, 1934), Mışkâtü'l-envâr (Kahire, 1964) el-Risa-letü'l-Leduniyye (Kahire, 1928), el-Maksadu'l-aksâ (Kahire, 1322), Mizanu'l-Amel (Kahire, 1965), Meracu'l-Kuds (Beyrut, 1988) isimli eserleri bu konuda önemlidir.

Gazâlî, işrakiliğin kurucusu olan Suhreverdi Halebî'nin de (ö.587/1191), vahdet-i vücud temelinde bir tasavvuf anlayışını

5 Bkz. *İhyâ*, I, 28.

6 *İhyâ*, I, 25.

7 *İhyâ*, I, 27.

geliştiren Muhyiddin İbn Arabî'nin de (ö. 638/1240) habercisidir. İshrakiliğin de vahdet-i vücudun da nüvelerini ve tohumlarını Gazâlî'de bulmak mümkündür.

Gazâlî nur-zulmet (ışık-karanlık) kavramları üzerinde önem ve ısrarla durur. Mişkâtü'l-envâr (nurlar feneri-fanusu) isimli eseri ishakiliğin güzel, parlak ve açık bir tasviridir. Bu eserde müellif Nur ayetiyle (Nur, 35) "Allah'ın nur ve zulmetten yetmiş perdesi var. Bunları açsa yüzünden yayılan ışıklar kimin gözüne çarpsa onu yakar kül eder" hadisini esas alıyor.⁸ Nur Allah'ın, Kur'an'ın ve Hz. Peygamberin ismidir. Kur'an'da "Allah göklerin ve arzın nurudur" buyrulur. Genellikle ayetteki ifade "Allah gökleri ve arzı nurlandırandır." veya "göklerdeki ve arzdaki nurun sahibidir." şeklinde yorumlanmıştır. Fakat Gazâlî'ye göre nurla vücud, zulmetle yokluk bir ve aynı şeydir. Bu sebeple hakiki ve kendi başına var olan vücut (varlık) Allah'ın varlığıdır, ifadesi aynı zamanda yegâne ve hakiki nur Allah'tır anlamına gelir. Zira Allah'ın vücudu ile nuru bir ve aynıdır. Gazâlî, Allahu Nuru'l-envar (nurların nuru) diyor. Diğer bütün nurların kaynağı Allah'tır. O'ndan taşan nurlar her şeye yansır. Hadiste geçen 70 perdenin çokluktan kinaye olduğunu söyleyenler bulunduğu gibi perdelerin 70 bin olduğunu kabul edenler de vardır.

Gazâlî'ye göre ruhun, yani can denilen şeyin beş mertebesi vardır; hassas ruh, hayâli ruh, akli ruh, fikri ruh, kudsi ruh. Kudsi ruh peygamberlerde ve bazı evliyalarda bulunan ruhtur. Gaybın pırıltıları bu ruhta tecelli eder. Marifet nurları her türü kudsi-nebevî ruh vasıtasıyla bütün insanlara feyezân eder, yani taşar, yansır.

Gazâlî'ye göre vücud, nur ve hayır, bir ve aynı şeydir. Bunlar bir zatın üç ismidir. İsim üç ise de müsemmâ bir ve tektir. Nitekim adem (yokluk) zulmet ve şer de aynı şeydir, bu lafızlar aynı şeyin üç ismidir.

Bütün nurların menbaı ve madeni nurların nuru olan ilk nurdur, o da sadece Allah'tır. O'nun şeriki yoktur. Diğer bütün nurlar iğretidir. Hakiki nur sadece Allah'ın nurudur. Gazâlî burada şunu

8 Müslim, İman 293; İbn Mace, *Mukaddime*, 13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 401, 405.

söyler: “Enne’l-küll nuruhu, bel huve’l-küll” yani her şey O’nun nurudur, daha açıkçası O her şeydir.⁹

Gazâlî’ye göre Nuru’l-envar olan ilk ve hakiki nurun ışıltıları ve pırıltıları kaynaktan feyez an edip yayılırken, kaynaktan uzaklaştıkları nispette zayıflar, şuaları azalır, pırıltıları silikleşir. Maddeye geldiklerinde etkileri sıfır noktasına varır. Vücut ve hayır da nurla eş anlamlı olduğundan onlar da aynı süreci izler ve maddede sıfır noktasına varırlar.

İlk kaynaktan yayılan nurlar, kaynaktan uzaklaştıkları nispette derece derece zayıflarken, yiten nurun yerini zulmet/karanlık alır, maddeye geldiğinde zulmetin yoğunluğu son haddine ulaşır, ışık kaybolur gider.

“Allah müminlerin velisidir. Onları karanlıklardan nura çıkarır. Kâfirlerin velisi ise şeytandır. Onları nurdan karanlıklara çıkarır, işte bunlar cehennemliklerdir. Orâda devamlı kalırlar.” (Bakara, 2/257)

Nurların nuru olan Allah’a ancak O’ndan gelen nurla ulaşılır. Salık bu yolda mesafe alırken peyderpey karanlıklar azalır, yerini aydınlıklar alır. Bu da kalp tasfiyesi, ruh temizliği, düzgün ve dürüst bir ahlakla, riyazet ve mücahede ile gerçekleşir. Gazâlî Mişkâtü’l-Envar’da mutâ kavramından bahseder. Allah Teâlâ varlıkları iradesiyle ve “kûn” (ol) kelimesiyle yaratır. (Bkz. Nahl, 16/4; Mer-yem, 19/35; Yasin 36/8; Gâfir, 40/68) Gazâlî, Tekvir suresindeki mutâ (Tekvir, 81/21) kelimesiyle buna işaret eder ve Emri ilahi denilen ve her şeyin kendisine itaat ettiği mutâ veya “Emr” (Emr-i İlahî) ile Yüce Allah her şeyi yaratır. Allah Teâlâ nur olunca Mutâ’nın da nur olması zorunlu olur. Bu ifade ile “Allah ilk önce nurumu yaratmıştır.” mealindeki hadise işaret edilmiştir.¹⁰ Özetle Allah her şeyi emr-i ilahî denilen mutâ vasıtasıyla halk etmiştir.

Şeyhu’l-işrak Suhreverdî Halebî, Nur Abideleri (Heyâkuli’n-nur) ve Hikmetü’l-işrak ve benzeri eserlerinde nur-zulmet

9 Gazâlî, *Mişkâtü’l-envar*, s. 60.

10 Bkz. Afîfî, *Mişkâtü’l-envar*, önsözü s. 24; Süleyman Dünya, *Mizanü’l-amel*, önsözü, s. 168.

temeline dayanan tasavvuf felsefesini geliştirmiştir. İlluminisme bunu yaparken geniş ölçüde Gazâlîden esinlenmiştir.

İbn Arabî'nin eserlerinde açık ve ayrıntılı bir şekilde ortaya koyduğu vahdet-i vücud meselesini Gazâlî bazen açık ama daha fazla üstü örtülü ve özet olarak ortaya koymuştur. Gazâlî'nin bu hususla ilgili fikirleri şöyledir: "Kur'an okuyan bir kimse okudukları üzerinde derin düşüncelere dalmalı, Allah Teâlâ'nın sıfat ve isimlerini kavramaya, bunlarla varlıklar arasındaki ilişkileri anlamaya çalışmalıdır. Allah'ı tanıyan O'nu her şeyde görür, zira her şey O'ndandır, O'nadır, O'nunladır. Hakikatte O küldür, O'ndan başkası batıldır."¹¹

Vücudu Allah'ın zatından ve fiillerinden başka bir yoktur. Ebu Said-i Ebu'l-Hayr: "O Küldür" (Heme ast), vücud O'ndan başka bir şey yoktur, demiştir.¹²

İbn Münevver, Ebu Said'in: "Heme ast" (Her şey O'dur) dediğini nakleder.¹³ Hüve'l Küll ile Heme ast aynı şeydir.

Mülk ve melekût âlemine bir bütün olarak bakılırsa o, Hazret-i Rububiyet adını alır. Hazret-i Rububiyet bütün varlıkları kuşatır. Zira vücudda (varlıklar âleminde) Allah Teâlâ ve fiillerinden başka bir şey yoktur. Melekûtu da kulları da O'nun fiilleridir.¹⁴

Basireti kuvvetli olan, Allah'tan başkasını görmez ve tanımaz. Bilir ki vücudda Allah'tan başka bir şey yoktur. Filleri ve kudretinin eseridir ve O'na tabidir. Hakikatte bunların O'suz ve kendi başına bir mevcudiyetleri yoktur. Vücut sadece Hakiki Bir'indir.¹⁵

Âlem baştanbaşa O'nun nurlarıyla dolar, her şey O'nun nurudur, daha doğrusu O her şeydir (Huve'l-Küll) O'ndan başka ilah olmadığı gibi O'ndan gayri O denilecek bir şey de yoktur. (Felâ hüve illâ hüve) hakikatte Allah'tan başka mevcut yoktur. Haki-

11 *İhyâ*, IV, 256, 319.

12 *İhyâ*, IV, 319.

13 Blz. *Esraru't-Tevhid*, s. 54, 257, 300, 318.

14 *İhyâ*, III, 14, *el-Maksadü'l-esna*, s. 35.

15 *İhyâ*, IV, 313.

ki tek mevcut O'dur.¹⁶ Lâ mevcûde İllallah sufilerin ve havassın tevhididir.

İbn Arabî'nin Vahdet-i Vücut konusunda söyledikleri Gazâlî'nin fikirlerinin genişletilmesi ve detaylandırılması olarak görülebilir.

Gazâlî'ye göre mümin, Hak Teâlânın O'nun kalbine attığı bir nur ışıkla hidayete erer, doğruyu bulur. Hakk'a giden yolda yürümesi, menziller kat etmesi ve mesafe alması da yine bir nur sayesinde mümkündür. Hakk'a giden yolda bir kapı ve bir perde kapanınca başka bir kapı ve bir perde açılır, daha aydın ve daha ışıklı bir sahaya geçilir. Bu anlamda seyr ve sülûk sürüp gider. Her bir makamın sonuna ulaşma bir vusul, vuslattır. Bundan sonra daha nurlu bir makamda yürüyüşe başlama sülûktür. Nefisten ve masaviden fâni olma ve hak ile bâki olma mertebesine böyle varılır.

Vuslata ermek için aşılması lazım gelen menzillerden ve açılması icap eden perdelerden bahseden Gazâlî bu yolun sonuna en fazla yaklaşanlardan şöyle bahseder:

Bir önceki makamdan ilerleyen arifler taklid çukurundan hakikat zirvesine yükseldiler, miraçlarını tamamladılar, apaçık, bir müşahede ile gördüler ki: "vücutta Allah Teâlâdan başka hiçbir şey yok, O'nun yüzü hariç her şey helâk/ yok durumunda. Bu O'ndan başka olan şeyler her hangi bir zamanda yok olacak" anlamında değildir. Tersine ezelden ebede kadar yoktur, başka türlü de tasavvur edilemez. Her şeyin iki yüzü var. Şeyler, kendi yüzleri ve mahiyetleri itibariyle hiç yokturlar, sırf yoklukturlar, Rabb'a dönük yüzleri itibariyle mevcuddurlar, varlıklarını O'ndan alırlar, O'na borçludurlar, varlıkları ariyet, geçici ve fanidir.¹⁷

Allah Teâlâdan başka hiçbir şeyin özü itibariyle varlığı olmadığı nasıl bilinir? İki şekilde bilinir: a) Akden, ilmen ve irfanen bilinir. b) Vecden, zevken ve hâlen bilinir. Bazıları öyle bazıları böyle bilir ama bazıları da her iki şekilde bilir yani önce bilgi ve anlama, sonra tatma ve yaşama yoluyla. Çokluğun tamamıyla ortadan

¹⁶ *Mişkatü'l-envar*, 56, 60.

¹⁷ *Mişkatü'l-Envar*, 55-56.

kalkması, saf teklikte istiğrak hali bu şekilde gerçekleşir. Buradaki manevi ve ruhi haller yaşanır ama anlatılamaz. "tadan bilir, tatmayan bilmez."¹⁸

Bibliyografya

Attar, Feridüddin Tezkiratü'l-Evliya, Tahran 1346.

Câmî, Abdurrahman, Nefahatü'l-üns, Tahran 1370.

Celeleddin Humai, el-İmam Ebu Hamid Muhammed el-Gazâlî el-Tûsî, Dirasatü'l-Arabiyye, yıl:7, VI. Sayı: 3-4, İsfahan 1964.

Ebu'l-Vefa Taftazani, Gazâlî'nin Tasavvuf Ekollerine Etkisi ve Gazâlî'den Sonra Ortaya Çıkan Tarikatlar, (Terc.: M.Aşkar), AÜİFD, Ankara 1997, Sayı: 36. Gairdner, W.H.T. Al-Ghazali's Mishka Al-Anvar and Ghazali problem Der İslam V. (1914) 121-153.

Gazâlî, el-Maksadü'l-esna, Kahire 1322.

Gazâlî, el-Risaletü'l-ledünniye, Kahire 1328.

Gazâlî, İhyâu ulumi'd-din, (I-IV), Kahire 1939.

Gazâlî, Mearicü'l-Kuds, Kahire 1988.

Gazâlî, Mişkâtü'l-envar, Kahire 1964.

İbn Münevver, Esrârü't-Tevhid, Tahran 1348.

Mehmet Ali Aynî, Hüccetü'l-İslam İmam Gazâlî, İstanbul 1327 (1909).

18 *Mişkâtü'l-envar*, 56-57.